
Maja
ŠTAMBUK

SELO U
EUROPSKOM
ISKUSTVU

Mijena seoskih društava je sporija, pa se često čini, posebice u područjima dubokih periferija, da je oduvijek bilo ovako ili barem slično. Mijene se odvijaju u određenom vremenu i, što valja naglasiti osobito kad je u pitanju selo, u određenom prostoru, okolišu. Zašto je to važno? Zato što prostor iznimno snažno utječe na sva obilježja sela, na obilježja seoske zajednice, na proizvodnju, na kvalitetu života, na način posjedovanja, na agrarnu strukturu, na društveni život, na život obitelji, organizaciju rada. Dakle, prostor nije pasivna posuda, lonac već obrnuto: on je dinamični element koji sudjeluje u razumijevanju, objašnjenju ali i promjenama ruralnih društvenih odnosa. Gradska podložnost fizičkom prostoru, odnosno obilježjima fizičkog prostora nije ni izdaleka tolika. Zato kad je posrijedi selo važno je istraživati veze, utjecaje, oblike međuzavisnosti, interakciju između socijalne zajednice i prostora. Na tome se dobrim dijelom temelje različitosti (i sličnosti) pojedinih situacija, kako lokalnih tako i regionalnih.¹ Istraživanje samih razlika, koje same po sebi ne impliciraju ni dobro ni loše, ali mogu znatno utjecati na razvijenost ili nerazvijenost pojedinog ruralnog područja, nužna su sastavnica razvojnih projekata.

Sve je masovnija i "ozbiljnija" osjetljivost na nerazvijenost sela, seoskog okoliša i osobito seoskog krajolika; u porastu je zadnjeg desetljeća i u Hrvatskoj. Lako je pretpostaviti da od (mogućeg) ireverzibilnog zagađenja više strepi gradski stanovnik, jer on je svakodnevno suočen s vrlo vidljivim pratiteljima razvitka: onečišćenim zrakom, bukom, problemom količine i kvalitete vode, povećanjem broja specifičnih bolesti itd. Suvremeno društvo suočeno je s rizikom. Svjesno je da postojeći načini proizvodnje i potrošnje proizvode mnogo dobrog ali i lošega.²

Gradski krajolik u kojem prevladava tehnika čini da se pojedinac ponajprije odnosi prema njoj. U seoskom krajoliku prevladava interakcija između malog društva i prirodnog okoliša; iz njihova suodnosa nastao je današnji

krajolik, koji je više poljoprivredni, humanizirani krajolik nego što je posve prirodni. Upravo zato što je čovjek važan sudionik u oblikovanju krajolika, koji je kultivirana "priroda", snažno na njegov izgled djeluje i *pravo* koje regulira vlasništvo nad zemljišnim površinama, njihovu upotrebu i nasljeđivanje.

U ruralnom krajoliku, inače, koncentracija ljudi je niska, arhitektura ne stremlji visinama, pa u pejzažu prevladava zelenilo. Novoprepoznata vrijednost tog prostora je i u tome što nudi alternativu gradu, odnosno širi mogućnost izbora mjesta rada i življenja, a nudi i novu/staru mogućnost bavljenja poljoprivredom.

Suvremeni razvitak temeljito je, osobito u 20. st., transformirao ruralne sredine. Nekadašnje razlike koje su počivale na nekim objektivnim obilježjima modernizacijski procesi znatno su povećali. Osim razvijenih i nerazvijenih, danas postoje znatne razlike i među samim razvijenima i među nerazvijenima. I njihove su budućnosti različite. Dakle, sva razvijena područja nisu jednako razvijena. Isto vrijedi i za sva manje razvijena ili nerazvijena područja: sva nisu podjednako zaostala, nerazvijenost izvire iz različitih razloga, pa su i problemi, s kojima se njihov razvitak mora suočiti, različiti.

Razvijeni i manje razvijeni razlikuju se po načinu upotrebe prostora, gospodarskoj usmjerenosti, demografskim tokovima, zemljopisnom položaju, razmjerima degradacije ili očuvanosti prostora. Svaki ruralni kraj, upravo zbog toga što se razlikuje od drugih i zbog immanentne osjetljivosti na neadekvatne razvojne projekte, zahtijeva zaseban pristup. Prije svega valja uzeti u obzir stupanj ne/razvijenosti, vrste i stanje endogenih izvora, "kvalitetu" razvojnih sudionika. Razvojni putovi i ciljevi rezultat su analiza postojećeg stanja, a ne preuzimanje gotovih rješenja, pa bili oni i provjereni negdje drugdje. Slijedi dogovor o uključivanju ostalih sudionika, o mjerama, instrumentima i postupcima koji će omogućiti i olakšati transformaciju pojedinog ruralnog područja.

NEKOLIKO AKCIJA EUROPSE UNIJE U KORIST RURALNOG PROSTORA

Europska Unija dugo se bavi razvitkom svojih ruralnih regija, smatrajući ga bitnim, neodvojivim čimbenikom ukupna razvitka. *Ondje gdje selo nije razvijeno, ne može se ni govoriti o razvijenosti.*

Prije petnaestak godina zemlje članice EU (tada EZ) izradile su opsežnu analizu stanja ruralnih regija. Ta je studija nama još i te kako relevantna. Pokazuje, osim svega,

da je kvalitetnom pristupu razvitka ruralnog prostora nužna kvalitetna priprema. Spomenuta je analiza pokazala da postoje tri standardne skupine problema prema kojima se mogu klasificirati ruralna područja, što je, nadalje, osnova za projekciju njihova razvitka:³

Pritisak modernog života. Taj sindrom zahvaća ruralna područja koja su lako dostupna iz velikih gradova ili uz glavne prometnice, potom doline u blizini gradova i priobalna područja Sredozemlja.⁴ Obično su gusto naseljena, gospodarski razvijena, često s intenzivnom i onečišćujućom poljoprivredom, masovnom izgradnjom sekundarnih rezidencija, mnogim turističkim i rekreacijskim objektima, s nečistim industrijskim pogonima, s razvijenim uslužnim sektorom. U takvim ruralnim krajevima visoka je zastupljenost domaćinstava s mješovitim izvorom prihoda, iz poljoprivrede i nepoljoprivrede.

Ruralno propadanje. Osnovni sindrom je odlazak sa zemlje, agrarna depopulacija.⁵ Neki odlaze u udaljene velike gradove, a drugi migriraju unutar regije. Pa ipak, u oba slučaja, poljoprivreda i dalje ostaje relativno važna djelatnost. Obiteljski posjedi su u pravilu mali i ne osiguravaju punu zaposlenost članovima kućanstva. Radnih mjesta izvan poljoprivrednog gospodarstva je premalo. U takvim krajevima stoga je malo domaćinstava s dvojnim izvorom prihoda, što generira siromaštvo kraja. Svi koji mogu i žele napuštaju selo, ostaje većinom starije stanovništvo, sve je niži natalitet, a mortalitet raste. Takva demografska situacija ubrzava daljnju degradaciju lokalnog seoskog svijeta, smanjuje se razina životnog standarda i razina kulture stanovanja. Poljoprivredno zemljište se zapušta. Ti znakovi propadanja javljaju se pretežito u krajevima udaljenijima od gradova.⁶

Položaj **marginalnog područja**, prostorno teže pristupačnog. Znakovi su slični, ali naglašeniji i složeniji nego u prethodnom slučaju. Izgledi za ekonomsku heterogenizaciju područja su vrlo slabi jer je ulaganje u osnovnu infrastrukturu, socijalnu i tehničku, vrlo skupo. Postavlja se pitanje i koliko je racionalno. Najbolji primjeri marginalnih područja su otoci i planinska područja.⁷ Međutim, primjeri iz te skupine pokazuju kako se EU teško odriče razvitka i svojih zemljopisno najnepovoljnije smještenih prostora.

Upravo na tim prostorima najbolje se testira njihova razvojna politika. Europi je jasno da *jedini put integracije ruralnih regija u nacionalni prostor, a preko njega i u EU, jest njihov razvitak.*

Nešto kasnije, početkom devedesetih, EU krenula je dalje i ambicioznije u razvitak ruralnih regija Europe. Pokrenut je projekt o razvitku mediteranskih područja. Kreće

i razvojni program LEADER 1 (1991.-1994.), a zatim i LEADER 2 (1995.-1999.). Danas je u tijeku i program LEADER + (2000.-2006.).⁸

Program LEADER (*Liaison entre actions de développement de l'économie rurale*) je inicijativa Europske Unije i, kako kaže sam naziv, *povezuje razvojne akcije u ukupnom seoskom gospodarstvu*. Veze među pojedinim razvojnim programima su čvrste, *oni se naslanjaju jedan na drugi*, neprestano se evaluira postignuto⁹, rješavaju se uočeni problemi, ispravljaju eventualne greške, proširuju djelatnosti, unose nove ideje, poduzimaju nove akcije. Programi su vrlo ambiciozni i vrlo skupi kad se uzmu u obzir sve akcije.¹⁰ Pojedinačno, ne mora se raditi o velikim sredstvima.¹¹

Ciljevi, primjerice programa LEADER 2, su sljedeći:

- Osigurati kontinuitet s programom LEADER 1 u podršci lokalnim inicijativama na lokalnom razvitku;
- Podržati inovacijske, demonstracijske i prenosive (u smislu dobrog primjera) radnje koje ilustriraju nove putove koji mogu poslužiti u ruralnom razvitku;¹²
- Multiplificirati razmjenu iskustava i transfer *savoir-faire* preko europske mreže za ruralni razvitak;¹³
- Podržati transnacionalne kooperacijske projekte koje šire lokalni sudionici iz ruralnih zona i koji izražavaju i potiču njihovu solidarnost.

Razvojni akcijski program, koji podrazumijeva razvitak i strukturalnu prilagodbu, odnose se na tri tipa ruralnih regija: 1. ruralne zone u kojima razvitak kasni, 2. osjetljive ruralne zone i 3. ruralne zone s vrlo niskom gustoćom naseljenosti.

Tko se koristi ovim programima, odnosno kome su u odabranim zonama namijenjeni?

Prije svega:

- “lokalnim akcijskim grupama”, kako ih je definirao LEADER 1, to jest zajednici javnih i privatnih partnera koji zajedno oblikuju, stvaraju strategiju i inoviraju mjere razvitka seoskog teritorija lokalnih dimenzija. Radi se o područjima na kojem živi do 100.000 stanovnika;
- drugim javnim ili privatnim kolektivnim sudionicima u ruralnoj sredini (lokalne zajednice, različite komore, kooperative, udruge itd.).

LEADER 2 ima četiri planska zadatka:

1. Planski zadatak A ili **stjecanje kompetencija**: ta faza prethodi ostvarenju programa ruralne inovacije i odnosi se ponajprije na zone u kojima je praksa lokalnog razvitka posve nova, nepoznata. Plan sadržava akcije poput: dijagnostike teritorija, motivacije i obrazovanja

- populacije za aktivnu participaciju u procesima razvitka, elaboraciju strategije, traženje financijskih sredstava.
2. Planski zadatak B ili **programi ruralne inovacije**, promjene: ove demonstracijske i prenosive programe nose grupe za lokalnu akciju (GAL) ili, u nekim slučajevima, drugi kolektivni sudionici. Obilježje ovih programa je snažna inovacijska sastavnica, koliko u metodi toliko i u sadržaju kao i u odnosu prema politikama koje su dotad (pro)vođene na tom području, posebice prema operacionalizacijama njihovih programa. Program ruralne inovacije je višegodišnji. Može sadržavati cjelinu vrlo različitih mjera poput: tehnička podrška ruralnom razvitku, profesionalno obrazovanje, podrška ruralnom turizmu, podrška malim poduzećima, utvrđivanje cijene na licu mjesta i komercijalizacija poljoprivrednih, šumskih i ribarskih lokalnih proizvoda, čuvanje i oplemenjivanje okoliša i životnog prostora.
 3. Planski zadatak C ili **transnacionalna kooperacija**, suradnja: cilj je učiniti prikladnijom koncepciju i ostvarenje zajedničkih projekata uz pomoć grupa i drugih lokalnih sudionika koji dolaze iz barem dvije zemlje članice EU.
 4. Planski zadatak D ili **europska mreža ruralnog razvitka**: različite sastavnice LEADER-a 2 vezuju se na europsku mrežu ruralnog razvitka stvarajući, oblikujući za sve javne i privatne sudionike, koji su u igri, permanentno pomoćno sredstvo za razmjenu ostvarenja, iskustava i znanja (*savoir-faire*). Njime upravlja Europski opservatorij LEADER uz pomoć raznih sredstava i usluga (banke podataka, publikacije, elektronička mreža, seminari, kolokviji...). Prva zadaća Opservatorija je da analizira i da diseminira inovacije, promjene do kojih je došlo djelujući na tragu programa LEADER 2. Opservatorij također predstavlja tehničku pomoć transnacionalnoj suradnji i može sudjelovati u financiranju onih troškova koji su vezani uz elaboraciju projekata.¹⁴

Samo kratak pregled jednog razvojnog projekta pokazuje da se može kad se zna što se hoće. Istina je, riječ je o velikim novčanim sredstvima. Međutim, i s manje sredstava u maloj Hrvatskoj može se, u fazama, jamačno napraviti više. Važno je samo znati što se želi.

LEADER+ nije samo nastavak prethodnog razvojnog programa, već cilja na više, ambiciozniji je, stremi višoj kvaliteti. Podupire originalne razvojne strategije integralnog ruralnog razvitka. Želi ostvariti suradnju među svim ruralnim zonama ili regijama ujedinjene Europe. Ovdje su, prvi put, uključene sve ruralne regije, a ne samo one koje nisu dovoljno razvijene i kojima je potrebna pomoć.¹⁵

Ruralna područja su velika, prostrana, zahvaćaju i do 80–85% nacionalnog teritorija (ovisno o kriterijima). Zbog njihove veličine, raznolikosti, bogatstva, vrste i stupnja ugroženosti nužno je njihovu (prikladnom) razvitku prići interdisciplinarno. Izdvojeni, sektorski pristup pojedinom segmentu vodi u slijepu ulicu, u neskladan, neadekvatan razvitak čije su posljedice vrlo kompleksne.

Odnos prirodnog okoliša, socijalne zajednice i gospodarske upotrebe prostora razlikuje se ovisno o području. Sveobuhvatni pristup razvitku ruralnog područja, tzv. integralni pristup, znači skladan napredak svih njegovih sastavnica. U temelje takva koncepta ugrađeno je načelo ravnopravnosti sastavnica, što na razini razvojnog projekta znači da se jedno ne može razvijati na štetu drugoga. Ili da se to barem ne smije planirati. Načelo održiva razvitka (ili obzirna) čini razvojni koncept osjetljivim na održanje prirodnih izvora.

Obzirni razvitak počiva na *gospodarskom, društvenom i okolišnom* stupu. U skladu s tim valja izgrađivati i sustav naobrazbe, nove vrijednosti i novo ponašanje. Teško je ostvariv prijelaz iz kulture produktivističkog rasta u kulturu obzirnog razvitka bez tih elemenata.

Planiranje ruralnog razvitka traži široko obrazovane stručnjake, s razvijenim senzibilitetom prema kompleksnosti zadaće.

Napredak periferije ne može se ostvariti bez njezine društvene i gospodarske heterogenizacije, temeljene ponajprije na prethodno istraženim i zatim valoriziranim endogenim izvorima te kroz naobrazbu lokalnog stanovništva. Kad je riječ o osobito zaostalim područjima u socijalnom, demografskom i gospodarskom smislu, važno je ponajprije izgraditi ili poboljšati osnovnu infrastrukturu, socijalnu i tehničku.

POLJOPRIVREDA JE NAJVEĆI KORISNIK RURALNOG PROSTORA

Poljoprivreda ima sve manji udio u gospodarskoj strukturi ruralnih područja. Njezina se važnost (u pogledu rada i izvora prihoda) u seoskoj i obiteljskoj ekonomiji neprestano smanjuje.

Međutim, poljoprivreda ostaje najveći korisnik ruralnog prostora. Kao najveći potrošač prostora, najodgovornija je za stanje u kome se prostor nalazi.

Veliki i sveobuhvatni značaj poljoprivrede u ruralnom prostoru čini agrarnu politiku važnim i nezaobilaznim segmentom ukupne politike napretka ruralnog područja.¹⁶ Osobito je osjetljiva zadaća i odgovornost agrarne politike u područjima u kojima su lošiji uvjeti za razvitak drugih

djelatnosti. Međutim, razvitak ruralnog prostora ne može se temeljiti samo na poljoprivredi. Stoga je *agrarna politika samo jedna od sastavnica (doduše vrlo važna) ruralne politike ili politike ruralnog razvitka*. Zbog važnosti poklonit ćemo joj više prostora. Uostalom, agrarna politika je jedina “politika” za koju se može reći da je i dijelom ruralna. Bez obzira na to što, za razliku od zajedničke poljoprivredne politike EU i nacionalnih agrarnih politika, naša tek u zadnje vrijeme počinje spominjati selo i ruralni prostor, poklanjajući mu, zasad, malo pažnje u praksi. Sve ostale primijenjene državne politike gotovo da i ne vode računa o nužnoj ruralnoj komponenti.

Agrarna politika dio je ruralne politike

U zemljama Europske unije, posebno u zemljama koje su bile njene prve članice, poljoprivreda je visoko industrijalizirana i sa stopom rasta koja je neprestano viša od stope tražnje. S ciljem da se uravnoteže spomenute stope, dakle da se smanji višak, dogovaraju se mjere zajedničke agrarne politike (u politici cijena, u zemljišnoj politici, financijskoj i poreznoj politici, na tržišno-marketinškom polju i sl.).¹⁷

Članice Europske gospodarske zajednice teško su se i dugotrajno dogovarale o zajedničkoj poljoprivrednoj politici. A opet, bilo je jasno da je dogovor nužan želi li se taj strateški segment svakog nacionalnog gospodarstva unaprijediti. Proizvodnost u poljoprivredi je rasla, sve češće su nastajali viškovi nekih strateških poljoprivrednih prehrambenih proizvoda. Agrarna struktura mijenjala se sporo, troškovi proizvodnje su povećavani, a cijena je smanjivana. Sve je to neposredno ugrožavalo poljoprivredu i industriju vezanu uz nju, seljake, sve poljoprivredno stanovništvo i samo selo. Bilo je dovoljno razloga da nastane *Memorandum o reformama u poljoprivredi*. Kasnije je postao poznat kao *Mansholtov plan*.¹⁸ Bilo je to potkraj 1968. S jedne strane, plan je počivao na procjeni potreba za hranom tadašnje EEZ, a, s druge, na poboljšanju (do optimalizacije) agrarne strukture i, naravno, na mjerama koje bi valjalo poduzeti da bi se postojeća agrarna struktura prilagodila. Osnovni ciljevi bili su značajno povećanje površine gospodarstava (između 80 i 120 ha za ratarsko usmjerena gospodarstva), povećanje broja stoke na gospodarstvu, itd. Najava takvih promjena u agrarnoj politici izazvala je jake seljačke prosvjede. Prema stručno utemeljenim predviđanjima, restrukturacija poljoprivrede zahtijevala bi da pet milijuna ljudi u *relativno kratkom vremenu* (desetak godina) napusti poljoprivredu, i da se u istom vremenu prenamijeni

pet milijuna ha poljoprivrednog zemljišta (oko 7% svega poljoprivrednog zemljišta u EU).¹⁹

Međutim, bilo je jasno da nešto valja poduzeti. Europska poljoprivreda se posve zatvorila i onemogućila utjecaj svjetskog tržišta poljoprivrednih proizvoda na cijene unutar EU. Neki proizvodi su i do dva-tri puta skuplji nego na svjetskom tržištu. M. Tracy pokazuje zašto Zajednička agrarna politika (ZAP) izgleda upravo tako.²⁰ Zato što su mjere i instrumenti u stvari preuzeti iz dotadašnjih nacionalnih poljoprivrednih politika. Tijekom usklađivanja, nijedna država nije se htjela odreći pojedinih olakšica i potpora koje su dotad uživali njihovi seljaci.²¹

Dakle, kad je riječ o poljoprivredi, *djelovanje tržišta se snažno regulira i usmjerava ovisno o interesima pojedinih državnih ili regionalnih cjelina.*

Koliko je osjetljivo pitanje intervencija u uvjete poljoprivredne proizvodnje govore teški i mukotrpniji dugotrajni dogovori o svakom dokumentu kojim se ponekad tek neizravno dotiče poljoprivreda. Sve posljedice se ne mogu predvidjeti i zato toliki oprez.

Nakon završene prve faze zajedničke poljoprivredne politike slijedila je prilagodba i poljoprivrede i politike na izmijenjene uvjete.²² Poljoprivreda je postala jaka sastavnica svih nacionalnih gospodarstava, politički i društveno značajnija nego što je njezina neposredna gospodarska snaga.²³

Nekoliko je ciljeva reforme zajedničke poljoprivredne politike. Prije svega, omogućiti veći utjecaj tržišta što će, kako se predviđa, smanjiti stopu povećanja proizvodnje i potrošnje; nama je posebno poučan drugi cilj reforme, a taj je *da se ruralnim područjima olakša postupno smanjenje proizvodnje mjerama socijalne politike i pomaganjem u prilagodbi gospodarske strukture.* Treći cilj je da se poljoprivreda osnaži u “posebno osjetljivim područjima” gdje druga rješenja nisu pogodna.²⁴

Autori reforme optimistički su vjerovali u veliku prilagodljivost poljoprivrede (vjerojatno su mislili i na prilagodljivost poljoprivrednog pučanstva). Drže da će se pogoršanje prilika kao posljedica početnog zamaha u prvo vrijeme moći ublažiti socijalnim mjerama. Dugoročno, rješenje vide u ostvarenju programa ruralnog i regionalnog razvitka, čime bi se otvorile mogućnosti “alternativnog i dopunskog zapošljavanja”.²⁵

Nije trebalo dugo čekati na otpor “novoj” zajedničkoj agrarnoj politici i zahtjev da se, prije nego se uopće započne primjenjivati, “reforma reformira”. Seljaci su zabrinuti jer se vrlo radikalno mijenja dosadašnji sustav potpora, subvencija. Pojedini stručnjaci i političari koji znaju da

su promjene neizbježne, zastupaju drukčija rješenja jer strahuju od mogućih loših posljedica reforme; misle da predlažaći nisu uzeli u obzir sve relevantne okolnosti i obilježja poljoprivrede i ruralnih područja u Zajednici.²⁶ Oni drže da postoji samo jedan izbor a taj je da se slijedi prijašnja proizvodna logika; u protivnom prijeti potpun zastoj proizvodnje. Upozoravajući posebice na problem agrarne strukture koja bi bila primjerena konkurentnijoj poljoprivredi za koju se zalaže reforma, autori tvrde da takav način oporavka poljoprivrede Europa ne želi, jer bi razvitak u tom smjeru uništio krajolike, okoliš, snizio kvalitetu života, jer bi nestala mala i manja gospodarstva. *Sociologijski gledano, veliki posjedi u konačnici ne omogućavaju ni selu, malom seoskom društvu, da se održi.* U ruralnom prostoru uvijek će živjeti obitelji kojima će poljoprivredna djelatnost biti, iz nekog razloga, važan uvjet za ostanak. Stoga oni predlažu "fiksnu subvenciju po hektaru, jedinstvenu za sve proizvodnje vezane uz zemlju".²⁷ Tako se prihod proizvođača odvaja od valorizacije proizvodnje. (Dosad se subvencionirala cijena, a autori vjeruju da bi se usvajanjem tog prijedloga cijena slobodnije formirala, da se ne bi određivale kvote i da bi nestali viškovi.) Pomoć po hektaru (koja bi nadoknađivala dio fiksnih proizvodnih troškova) omogućio bi proizvođaču da bira nove proizvodnje, da na nov način upotrebljava poljoprivredno zemljište slijedeći svoj interes i suvremene društvene potrebe. Autori tog prijedloga smatraju da svim proizvodnim gospodarstvima treba pomoći, bez obzira na veličinu i ekonomsku snagu, jer i u Europi je malo gospodarstava s "optimalnom" veličinom s više od 100 ha (svoga 1,8% svih gospodarstava ili 120.000, za razliku od ostalih 6,8 milijuna gospodarstava s površinama ispod 100 ha). *Model potpore obiteljskoj poljoprivredi neprestano vodi računa o nužnosti ukupnog, cjelovitog razvitka perifernih područja.* Za poljoprivredno nepodobnije regije autori predlažu dodatnu pomoć koja se ne bi isplaćivala poljoprivrednim proizvođačima, već bi se upućivala regionalnim tijelima zaduženim za ruralni razvitak. Iz tih sredstava bio bi stimuliran razvitak malih industrija, vezanih primjerice uz preradu poljoprivrednih proizvoda, i ostale gospodarske infrastrukture.²⁸ Bilo bi dobro taj prijedlog razmotriti unutar naše (buduće) politike ruralnog razvitka.

Interes i briga Europe da očuva živim svoja ruralna područja vidljiva je i u množini istraživanja koja se obavljaju i koja su podloga svakom zahvatu u društveno, demografski, gospodarski i prostorno osjetljivo ruralno tkivo.

Zanimljivo komparativno istraživanje²⁹ provedeno u zemljama Zajednice (spomenimo samo jedno čiji nam re-

zultati mogu biti relevantni) pokazuje da su zemlje s visokom agrarnom napučenošću, s velikim udjelom poljoprivrede u gospodarstvu, s razmrvljenim posjedom, s nmoderniziranom poljoprivredom slabije razvijene i da je njihov bruto proizvod znatno manji od ostalih zemalja Zajednice. Dakle, postoji Europa s visokim i Europa s niskim vrijednostima tog pokazatelja. Moguća je i prilično precizna podjela na sjevernu i mediteransku Europu. Zaključak cjelovite analize više je nego jasan: *da bi periferija bila živa, nužno je da se socijalno i gospodarski diversificira, da se u razvoju ne oslanja samo na poljoprivredu*. Država čija je ruralna periferija slaba ne može biti bogata i napredna zemlja.

Iz podataka o uspjesima u poljoprivredi, posebice u "starim" zemljama Unije, ne vidi se jasno izmijenjen položaj njihovih seoskih područja. Agrarna politika nije bila jedini oslonac ruralnom razvitku. On se temeljio (i dalje se temelji) na heterogenizaciji gospodarske strukture, ovisnoj ponajprije o endogenim razvojnim mogućnostima. Svakaako, i u "starim" zemljama Unije još ima nerazvijenih ruralnih krajeva, s tradicionalnom društvenom i gospodarskom strukturom, suočenih s neprekidnim smanjivanjem broja stanovnika, s problemom starog stanovništva, sa socijalnim problemima i ostalim značajkama depresivnih područja. Širenjem EU, u njoj su se zatekle zemlje s velikim i zapuštenim ruralnim područjima, sa strukturalno neusklađenom poljoprivredom, koju tek čeka razdoblje mukotrpane prilagodbe zajedničkoj poljoprivrednoj politici. Relativno velik društveni i gospodarski značaj što ga poljoprivreda ima u ruralnom području novijih članica EU jedan je od uzroka zaostajanja tih područja. Analiza razvijenosti poljoprivrede i ruralnih područja čini transparentnim nacionalni razvojni koncept. Loše stanje upućuje na loše postavljene ciljeve, na njihovu nedovoljnu razrađenost, na greške u ostvarenju i sl. Tome je pridonijela i protekcionistička agrarna politika Zajednice. Prostorno neujednačen razvitak u praksi znači da su područja gradova i zone njihova utjecaja kudikamo razvijeniji od ruralnih područja.

Neutralna Švicarska, koja je ostala izvan formalnih integracija, vodi svoju poljoprivrednu politiku, koja je posve u službi održavanja i napretka ruralnih, posebice visinskih područja (70% ukupne površine).³⁰ Na planinskom području je 37% svih gospodarstava i trećina aktivnih poljoprivrednika. Švicarski gospodarski i financijski sustav je liberalan. Međutim, kad je riječ o poljoprivredi, evo što je zapisano u saveznom ustavu: "Konfederacija uzima za pravo, derogirajući ako je potrebno principe slobode u trgovini i industriji, da propiše odredbe kojima će sačuvati sna-

žnu seljačku populaciju, osigurati proizvodnost poljoprivrede i konsolidirati seosko vlasništvo”. Prvi zakon o zaštiti poljoprivrede u Švicarskoj datira iz 1893. Da za Švicarcima nije stoljeće protekcionističke poljoprivredne politike, ona danas ne bi bila svjetski primjer prosperitetnog, dobro oblikovanog i sačuvanog ruralnog prostora. Nije još ujednačen prihod dolinskih i visinskih poljoprivrednih gospodarstava, ali mnoge mjere koje poduzima švicarska vlada nastoje u tom smjeru (neposredne subvencije, kompenzacijska pomoć manjim gospodarstvima, krediti s 0% kamata i sl.).

Oživljavanje ruralnog ili regionalnog gospodarstva može se ali ne mora vezivati uz poticaj napretku općeg gospodarstva. Prostorno ravnomjeran razvitak cilj je svake moderne gospodarske politike. U Hrvatskoj je nekoliko depresivnih regija koje se mogu oživjeti jedino intenzivnom dugotrajnom proruralnom politikom, koja će, osim poljoprivrede poticati i ostale djelatnosti.³¹

U hrvatskoj poljoprivredi malog posjeda koja je preživjela sve prepreke socijalističkog sustava uglavnom nema kapitala kojim bi ta poljoprivreda poboljšala proizvodne kapacitete, dakle, okrupnila posjed, povećala stočni fond, opskrbila se strojevima. Bila je to poljoprivreda preživljavanja, iz koje je odlazio svatko tko je mogao. Posljedice ratnih stradanja, naročito po ruralni svijet, a u njemu posebno po poljoprivredno pučanstvo koje je ionako bilo oslabljeno dugotrajnim nepoticajnim prilikama, neće ni lako ni brzo biti prevladane. Veliki strukturalni zaostatak hrvatske poljoprivrede, lutanja u proizvodnji, ostarjela poljoprivrednička populacija, neprimjerena (ili možda netransparentna) i neučinkovita agrarna politika koja ne zna koga, kako i u kojem smjeru poticati u svrhu poljoprivrednog razvitka, prepreke su bržem agrarnom i ukupnom ruralnom napretku.

U prihvaćenoj hrvatskoj poljoprivrednoj politici obiteljsko gospodarstvo zauzima glavno mjesto.³²

Strategija (1995.) eksplicitno isključuje ideologizirani pristup selu, što je lakše reći nego ostvariti. Na nekoliko ključnih mjesta (predgovor, uvod) spominje ruralni prostor i njegov razvitak, ali sama strategija ne izlazi iz uskog agrarnog okvira. Ostaje dojam da se selo spominje samo u prevladanoj sintagmi “selo i poljoprivreda” i da se redaktori nisu odmakli od vremena kad su to bili gotovo sinonimi.

U hrvatskoj poljoprivredi razvija se nova podjela. Više nije riječ o suprotstavljenosti društvenog i privatnog sektora, već o polariziranim interesima malih i velikih poljoprivrednih gospodarstava (još “nepretvorena” poduzeća ta-

kođer imaju vlasnika – državu, tj. privatna su). To je situacija koju koherentna agrarna politika mora pratiti i uvažavati na razini općih ciljeva i neposrednih mjera. Nema poljoprivrede koja nije strukturirana, u kojoj nema raspona od posve sitnih do golemih gospodarstava, a unutar toga gospodarstava različitih proizvodnih usmjerenja, od svaštarske poljoprivrede do usko specijaliziranih proizvodnji. I sva su na svoj način korisna ukupnoj poljoprivredi ili su korisna iz nekoga drugog razloga. Struktura mora biti uravnotežena, a ako nije, agrarna politika mora je nastojati uravnotežiti. Ako se dogodi da prevladavaju sitna gospodarstva i da njihov broj biva veći, ili da se zemlja koncentrira u sve manjem broju sve većih i većih posjeda, onda to nije uravnotežena struktura.

Što za Hrvatsku znači *uravnotežena struktura*? Postavljanjem samog pitanja pokazujemo da na agrarnu strukturu ne gledamo tehnički ili “produktivistički”. Ona je rezultat mnogih čimbenika izvan proizvodnje, pa je i njezino “uravnoteženje” ili svjesno usmjeravanje zadatak vrlo složenih i usklađenih zahvata, mjera, instrumenata. Pritom valja poći od toga da je Hrvatska mala zemlja neuobičajenog oblika, s velikim graničnim područjima, s različitim klimatskim zonama; da političko-civilizacijski pripada srednjoj Europi i Sredozemlju³³, što je utjecalo na oblikovanje posjedovne i proizvodne strukture. Hrvatska su sela mala, ruralne zone neravnomjerno su naseljene. U nas ima nizinskih i planinskih krajeva, mnoštvo otoka. Ne postoji usvojena strategija razvitka ruralnih područja, iako ona čine gotovo 90-ak % ukupnog nacionalnog teritorija. Ovakvo raznolikoj hrvatskoj slici nužno odgovara i raznolika agrarna struktura. Hrvatskoj nedostaje veći broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava srednje veličine, koja su prema mnogim iskustvima i najvitalnija gospodarstva, jer racionalno raspoređuju raspoloživu obiteljsku radnu snagu.

Koji su “drugi razlozi” za postojanje i poticanje svih tipova gospodarstava? Sociolozi imaju jednu prednost (netko bi to nazvao nedostatkom) da problem djelatnosti promatraju sa šireg motrišta. Za sociologe, *poljoprivreda je uvijek bila više od djelatnosti*. U vrijeme kad su malom obiteljskom posjedu bila nametnuta industrijska mjerila proizvodnosti, organizacije, ukupne efikasnosti sociolozi su, istražujući selo i seosko domaćinstvo s gospodarstvom, činjenicama dokazivali specifičnost poljoprivredne obitelji. Poljoprivreda je način života više od svake druge obiteljske djelatnosti. Ona na specifičan način oblikuje obitelj, odnose u obitelji, njeguje određeni sustav vrijednosti. Selo je također specifična socijalna zajednica, koja je otvorena unutar sebe, a zatvorena prema vanjskom svijetu. Posjed, od-

nosno posjedovanje zemlje, osnovica je socijalnog strukturiranja unutar sela i važan čimbenik socijalne dinamike. Nije bez utjecaja na socijalni status obitelji i njezinih članova ima li obitelj dva ili dvadeset hektara.

Različite grane poljoprivrede, različiti organizacijski modeli, različite kombinacije djelatnosti različito utječu i na izgled i zdravlje okoliša. I zato kad se takne u poljoprivredu, pokrene se cijeli val različitih promjena. Te promjene jednim dijelom mogu se pretpostaviti, pa se one nepovoljne mogu izbjeći.

Hrvatska se svojom strategijom razvitka poljoprivrede opredijelila za obiteljsku poljoprivredu kao dominantnu u strukturi poljoprivredne proizvodnje. Poznavajući agrarnu strukturu, evidentno je da se opredijelila i za podupiranje manjih posjeda, jer takav jest aktualni hrvatski obiteljski posjed. Razvitak poljoprivrede ne može se temeljiti na takvoj agrarnoj strukturi, pa stoga jedan od temeljnih razvojnih ciljeva mora biti njeno poboljšanje. Međutim, početne poticajne razvojne mjere i instrumenti moraju uvažavati sadašnje stanje, moraju ostaviti mogućnost gospodarstima da se pokušaju prilagoditi novim uvjetima i pomoći im da na nov način planiraju napredak i domaćinstva i gospodarstva. U strukturi poljoprivrednih gospodarstava svoje korisno mjesto imaju i ona najmanja. Ako zanemarimo njihov prinos nacionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji, ostaje njihov vrlo veliki društveni, demografski, ekološki i kulturalni značaj. Posebice se obiteljski posjed, makar bio i mali³⁴, mora promatrati kroz važnost koju ima za obiteljsko domaćinstvo koje na njemu živi, u gospodarskom i psihološkom smislu.³⁵

Mnogo je malih gospodarstava u rukama mješovitih kućanstava (s višestrukim izvorom prihoda, poljoprivrednim i nepoljoprivrednim). Njihovu višestruku korisnost "otkrile" su mnoge razvijene zemlje, pa su i za njih (obično je riječ o mješovitim gospodarstvima u nerazvijenim područjima) odredili poticajne mjere. Podupirući ta gospodarstva poljoprivredna politika podržava njihovu važnost za opći napredak sela i tako se djelatno uključuje u ruralnu politiku. Redukcionizam u agrarnoj politici sve manje je poželjno razvojno polazište.³⁶

Poljoprivreda nije strateška djelatnost samo zato jer proizvodi hranu, već i zato što najneposrednije čuva i održava živim i cjelovitim nacionalni prostor. Zato je poljoprivredu teško, a i neprimjereno gurati u produktivistički model bez ostatka. Stoga su naponi razvijenih zemalja usmjereni na to da seljaci budu sačuvani i da selo bude promatrano s aspekta općih ciljeva ruralnog razvitka.

Srpskom okupacijom hrvatskog teritorija 1991. za neko vrijeme bile su smanjene poljoprivredne površine i poljoprivredna proizvodnja.³⁷ Proizvodnja je znatnije smanjena, jer se zbog ratnih uvjeta nije moglo proizvoditi ni na dijelu neokupiranih površina. Osim toga, velik broj seljaka nalazio se u ratnim postrojbama. Mnogi pokazatelji, koliko god bili neprecizni, pokazuju da je hrvatska poljoprivreda na velikom području naglo ostala bez zemlje, bez radne snage, bez stvarne javne potpore³⁸. Također, nerijetko se zaboravlja da je ona dio cjelovita projekta razvitka zemlje. Takvim pristupom gube i poljoprivredna proizvodnja i ruralna područja.

Kako Europa prenamjenjuje poljoprivredne površine

Problem prevelike proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u zemljama EU (koje inače imaju zajedničku poljoprivrednu politiku) rješava se različito. U procijepu između obveznog smanjivanja proizvedene količine prehrambenih proizvoda i nužnosti da se održe poljoprivredne djelatnosti i sačuva vitalnost ruralnih područja, primjerice u Finskoj, predlaže se ekstenzifikacija poljoprivredne proizvodnje i usmjeravanje prema neprehrambenim proizvodima, rast udjela silvikulture (npr. proizvodnja sadnica drveća) na poljoprivrednom gospodarstvu. Najveći otpor finski seljaci pružaju pošumljavanju obradivih površina i najmanje ih je spremno na taj način udovoljiti zahtjevima zajedničke agrarne politike.³⁹

Problem viškova poljoprivrednih proizvoda europske zemlje nastoje riješiti dijelom smanjenjem oraničnih površine. Nekoliko je načina na koje to rade. Pritom *osobitu brigu poklanjaju očuvanju krajolika*. U našim uvjetima, dakle, ne u uvjetima prevelike proizvodnje, njima se možemo koristiti u regijama u kojima se zbog intenzivnih depopulacijskih procesa ne može organizirati "normalna" poljoprivredna proizvodnja, dakle u krajevima s "društvenim ugarom".

Pošumljavanje. Koristi se dobro zemljište, okrupnjeno. Zato su male napuštene i razbacane parcele neprimjerene toj metodi. *Ekstenzifikacija*. Uvjeti su različiti za različite krajeve, pa da bi bili postignuti zadovoljavajući gospodarski rezultati potrebno je za svaku regiju posebno donijeti uvjete ekstenzifikacije. Nužne su velike parcele. *Ugar*. Pridobiti poljoprivrednike da obrađuju ali ne i da proizvode ("obrađeni ugar"). Koliko god država nadoknađivala, u tom slučaju, ipak seljak mora pristati na manji prihod.⁴⁰ Osim toga, taj je način smanjivanja proizvodnje vrlo skup. Stoga su neke zemlje, primjerice Francuska, odlučile za-

sijati travom najprije zemlju s niskim prinosima žitarica (“pašnjački ugar”). *Nepoljoprivredno korištenje*. Gradnja auto-cesta, ponuda sadržaja za provođenje slobodnog vremena: površine za lov, golf, skijanje i skijaško trčanje, šetnje po prirodi. Prostore namijenjene dokolici valja održavati, tj. obrađivati, pa seljaci tako postaju vrtlari prirode (ako prethodno ne odu).⁴¹ *Dogovorno upravljanje prostorom*. U svakoj i najmanjoj regiji postoji problem napuštene zemlje s kojom se mora znati što učiniti. Lokalnu akciju tada valja usmjeriti prema traženju rješenja i s tim ciljem proučiti strukturu poljoprivrednog zemljišta, pronaći u regionalnim dokumentima o prostornom uređenju i razvitku moguće poticaje obnovi trgovine, obrta i turizma. Lokalnom solidarnošću valja oživjeti poljoprivredna gospodarstva prilagodivši ih postojećim sociogospodarskim uvjetima i sačuvati ruralni život usmjerivši ga prema poljoprivredi, šumarstvu, “privredi” dokolice. Da bi lokalni razvitak bio olakšan, nadležna ministarstva (poljoprivrede, razvitka, gospodarstva, turizma) moraju ublažiti uredbe, donijeti neke poticajne mjere i sl.⁴²

Koncept održiva razvitka nudi određena “zelena” rješenja, po svemu sudeći prijelazna, koja će omogućiti ostvarenje “ekološkog” društva.⁴³ Takvo bi društvo znalo na najbolji način, smatra se, preuzeti pozitivna iskustva iz dosadašnjeg razvitka. Smanjilo bi odnos zavisnost-dominacija na mjeru koja bi ipak omogućila funkcioniranje složenog višedimenzionalnog svijeta, a povećalo autonomiju “unutar mreže temporalne i prostorne međuzavisnosti”. Govori se i o konceptu bioregije, kao obliku društvene organizacije.⁴⁴

Selo više nikada neće biti samo poljoprivredno ni sinonim za poljoprivredu. Hrvatsko se selo deagrariziralo na način i u mjeri koju su određivali agrarna i gospodarska politika socijalističkog sustava. Iz tog razdoblja izišlo je s mnogim krhkim obilježjima koja otežavaju brži razvitak. Takve prilike u ruralnom području upućuju agrarnu i ruralnu politiku na zajedničko djelovanje.

Revitalizacija hrvatskog ruralnog svijeta

Mala seoska društva funkcioniraju i prema unutra i prema vani čvrsto oslonjena na sentimentalne veze sa susjedima i svojim udaljenim potomcima. Susjedi i rodbina u novijoj su povijesti hrvatskog sela često bili i jedini oslonac. Ponekad gruba ljuštura pod kojom se skrivaju osjećaji i strogo protokolom omeđeno pokazivanje osjećaja teško je istraživati kvantitativnim metodama. Zato se uobičajenim pristupom dokraja i ne mogu objasniti neki postupci, neka ponašanja, pa ni neki podaci. Da bi tko razumio seosku

sredinu, temelje i način njezina funkcioniranja, nije dovoljno samo objektivno analizirati kvantitativne činjenice.

Zbog nepostojanja sustavnog modela ruralne promjene u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata hrvatsko selo je lutalo u potrazi za odgovorima i mogućim rješenjima. Seljani su se nastojali dokopati nekog radnog mjesta u domaćoj udaljenoj gradskoj industriji, kasnije u zapadnoeuropskim gradovima ili u prekomorskim zemljama. Oblikovali su se deagrarizirani ili djelomično deagrarizirani načini samopomoći i preživljavanja. Kombinirale različite djelatnosti temeljene na (u početku) slabim obrazovnim temeljima i isključivo poljoprivrednom iskustvu. Ruralni svijet trošio se prirodno i mehanički. Kroz sve to vrijeme na djelu je, kao globalna razvojna matrica – modernizacija, složen sustav različitih procesa koji su mijenjali postojeće i dostizali postavljene razvojne ciljeve. Unutar toga razvojnog sustava, ruralni prostor bio je prostor modernizacijske logistike. Takav položaj onemogućavao je seoskoj socijalnoj zajednici da u transformaciji slijedi svoju razvojnu logiku. Selo se urbaniziralo, industrijaliziralo, deagrariziralo, sekulariziralo, moderniziralo, ali sve prema kriterijima urbanog i globalizirajućeg. Sraz ruralnih uvjeta i urbanih mjerila razvitka rezultirao je kontradiktornostima u društvenim mijenama hrvatskoga ruralnog svijeta. Ali to se i drugdje događalo. Hrvatska je posebnost tek ta što štetnost takva tipa transformacije, iz različitih a prije svega ideološko-političkih razloga, nije na vrijeme uočena.

Posve je zanemarena činjenica da je razvitak ruralnih područja temelj gospodarske i društvene kohezije zemlje i da odluke oko izbora modela i razvojnih projekata treba smatrati strateški važnim i da ih treba pažljivo stručno i znanstveno pripremiti.

Izbor modela razvitka za ruralna područja rukovodi se ciljem da optimalno valorizira prostor, a time i prirodno, gospodarsko, kulturno, naseobinsko i svako drugo nasljeđe. Istovremeno, to je model koji neće proizvoditi negativne ekološke i druge posljedice, kao što je to slučaj s konceptom intenzivnog industrijskog razvitka. Kriterij koji je bio strukturalno ne-imanentan bivšoj razvojnoj matrici, a koji bi u “novom” konceptu svestrane afirmacije ruralnog bio na prvom mjestu, je *socijalno održiv razvitak*. Riječju, razvitak koji bi seosku socijalnu zajednicu učinio i održao sposobnom da preuzme ulogu ravnopravnog razvojnog aktera.

Glavni stup oživljavanja i napretka seoskih područja je *domaće stanovništvo*. I ono je odgovorno za vlastiti razvitak. Prvi do njih na svoj način su *odseljeni*. U odnosu između onih koji su ostali u selima i odseljenih sa svim nji-

hovim potencijalima velika je neiskorištena energija koje često nedostaje ruralnoj zajednici, pa su stoga odseljeni važan podupirač razvojnih procesa, koje valja primjereno aktivirati i usmjeriti.⁴⁵ Pritom se ne pretpostavlja da se oni (svi) moraju vratiti. *Država* je treći oslonac, koja usmjerava ruralni razvitak ravnotežom između ponude poljoprivrednog i nepoljoprivrednog posla. Koliki će teret podnijeti pojedini stupovi ovisi o mnogim čimbenicima i činjenicama: o prilikama u (pojedinom) ruralnom području, o strategiji ruralnog razvitka i ruralnoj politici, o spremnosti da se zainteresirani zajedno založe za prosperitet kraja. Itd. Zainteresirani bi trebali biti svi.

Osim toga, uravnoteženi razvitak svih dijelova zemlje podrazumijeva i promjene u intenzitetu i smjeru temeljnih modernizacijskih procesa. Jedan od uvjeta prosperiteta ruralnih područja je *zaustavljanje procesa urbane koncentracije*. Ne samo to, valja ga okrenuti – prema urbanoj dekoncentraciji, odnosno ruralnom povratku i obnovi ruralnog svijeta. Hrvatska nema “viška” ljudi, pa ih valja optimalno rasporediti.⁴⁶

U sedamdesetim je godinama postalo očigledno da je postojeći razvojni koncept u krizi. Temeljen na (paleo)industrijskoj paradigmi, nije bio u stanju izbjeći glomazne sustave, a ti su, ostavljajući sada po strani ostala obilježja takva tipa industrijalizacije, posve neprikladni demografskoj, socijalnoj i gospodarskoj situaciji u seoskoj sredini. Takvu konceptu nije imanentna prilagodljivost pojedinačnim, specifičnim prilikama i zahtjevima. Stoga je inzistiranje na njemu pokazalo svu štetnost po ukupni razvitak, naročito s gledišta prostorne ravnomjernosti. U relativno maloj zemlji takav je koncept nužno pridonio “neprirodnoj” koncentraciji stanovništva: u nekim su područjima građene tvornice, a iz drugih su dovođeni radnici. Zakašnjele promjene u tipu industrijalizacije, a bez koncepta socijalne, demografske i gospodarske obnove emigracijskih i već depopuliranih područja, dovele su do toga da je već u razdoblju 1971.–1981. bitno oslabljena veza “agrarnosti” pojedine regije s emigracijskim ponašanjem stanovništva.⁴⁷ Sve više je regija s manjkovima u poljoprivrednoj radnoj snazi. Tako taj najvažniji strukturalni segment, koji drži krov ruralnosti, postaje sve slabijim (“nekvalitetnijim”) razvojnim osloncem.

U industrijaliziranim regijama (primjerice područje Grada Zagreba i Županije zagrebačke⁴⁸) najčešće su sudarene poljoprivreda i industrija. Bez pokušaja i bez podloge u temeljnom konceptu razvitka da ih se učini komplementarnim. Ili je (paleo)industrija (fizički teška, stručno-kvalifikacijski nezahtjevna, glomazna, zagađujuća, s niskim pla-

ćama) ili je (paleo)poljoprivreda. Između njih su seljaci-radnici u napornoj najtradicionalnijoj kombinaciji, bez izbora. Nova radna mjesta uglavnom zaobilaze ta područja, pa umjesto da se nastoji zadržati pučanstvo, ono se preseljava u grad ili ondje ostaje nakon završenog školovanja. U Zagrebačkoj županiji, i drugim područjima oko jakih industrijskih središta, uvijek postoji po nekoliko devitaliziranih područja, sa slabim izgledima da se procesi preokrenu u suprotnom smjeru, osobito izostanu li projekti cjelovita razvitka tih područja i ne osiguraju li se za njihovu realizaciju golema i dugoročna ulaganja.

Kao dio opće gospodarske restrukturacije, Hrvatsku čeka zadaća i prostorne restrukturacije. Bez toga, teško je očekivati veću učinkovitost napora usmjerenog na sustavno oživljavanje ruralnih područja.⁴⁹

Depopulacijski hrvatski krajolik

Hrvatska je već dugo suočena sa svim depopulacijskim osobitostima velikih područja, ali nije reagirala na primjeren način. Dugo trajanje tog štetnog, devitalizirajućeg procesa neposredno negira koncept održiva razvitka, koji naglasak stavlja na napredak koji u svakom svom cilju uvažava život. Bilo da vodi ka poboljšanju uvjeta života, kvalitete življenja, sretnijem životu, izvjesnijem životu za naraštaje koji dolaze i dr.⁵⁰

U Hrvatskoj nema ruralnog područja za koje se može ustvrditi da je primjereno razvijeno. Zato Hrvatsku čeka golem i složen posao revitalizacije, rekonstrukcije, rekompozicije (diversifikacije) seoskih zajednica i cijeloga prostora. U 1981. već je 80% ukupne površine Hrvatske bilo zahvaćeno depopulacijom, ili 88,5% svih sela. Veza između depopulacije i društveno-gospodarskog nerazvoja jaka je i obostrano pothranjujuća.

Kao posljedica dugotrajnih negativnih tendencija⁵¹ i rata, u Hrvatskoj se šire nerazvijena ruralna područja. Stanovništvo u tim područjima trpi sve veće siromaštvo, što će dalje poticati odseljavanje. S druge strane, zapuštena i zaboravljena područja neće privući nikoga. Primarni cilj razvitka tih dijelova zemlje je da se uspostavi demografska, gospodarska i društvena ravnoteža. Za područja "duboke provincije" teško je pronaći način da se održi ljudska aktivnost. Najvjerojatniji gospodarski oslonac je poljoprivreda, obilato subvencionirana i ponegdje kombinirana sa specifičnim lokalnim izvorima ili potrebama, primjerice, seoskim turizmom ili potrebom obrane zemlje i sl.

U Hrvatskoj je već odavna vezanost za zemlju sve manje proizvodno motivirana: ona je mnogima emocio-

nalna veza s korijenima, kapital koji se čuva za slučaj velike potrebe, ponekad iznajmljena nadopunjuje kućni proračun, nekad je temelj za projekt povratka rodnome mjestu, nekad obiteljskoj poljoprivrednoj tradiciji, itd. Nije nužno, tako je u nas, uz zadržavanje zemlje i sebe uz nju zadržati. Zato je moguće očekivati pogoršanje agrarne strukture u vlasničkom i proizvodnom smislu (jer je ta sprega još uvijek veoma značajna u našoj poljoprivredi). U selima će biti sve manje seljana i sve više neobrađene zemlje.

Prostor je jedna od determinirajućih sastavnica društvenog, gospodarskog i kulturnog identiteta sela. Svaka neadekvatna, nasilna i nepromišljena (egzogena i endogena) intervencija u taj uravnoteženi sustav, može izazvati neželjene posljedice na duži rok. Stoga je nužno voditi računa o obilježjima seoskog prostora pri svakoj pojedinačnoj ili cjelovitijoj razvojnoj aktivnosti, te o načinu i strukturi upravljanja razvojem.

Razvitak prostora oslanja se na (sve) njegove (endogene) ljudske i prirodne mogućnosti. Konceptija “centričnog” razvitka zanemaruje ukupni prostor i potiče njegovu postupnu degradaciju. Obično se takav tip razvitka veže isključivo uz gospodarske efekte zanemarujući socijalne i kulturne implikacije, ili, može se reći, da ne odgovara konceptu “socijalno održiva” razvitka. Koncentracija, za koju se drži neupitnom da je pretpostavka rentabilnosti i racionalnosti (a ti su kriteriji često jedine vodilje razvitka), pretvara mala središta u srednja, neka srednja u velika i opet, na kraju, ovisno o brzini “napretka”, iz ruralnih prostora se izvlače ljudski i materijalni resursi, što ih degradira.⁵² Naravno da se svako selo ne može sačuvati ni kad bi se osobito željelo. Međutim, da bi ih bilo sačuvano što više, nužno je da taj cilj bude još na razini koncepta.

Odnos prema prostoru, koji uključuje i odnos prema lokalitetu i prema okolini, lokalno je obojen i stoga se svakom određenom ruralnom prostoru pristupa diferencirano. Takav pristup sjedinjava pažljiv odnos prema ruralnome i najmanji rizik ulaganja, pa je utoliko najpreporučljiviji. Budući da je “depopulacija prevladavajući oblik demografskog razvoja seoskih naselja u svim makroregijama Hrvatske”⁵³ i da je, po svojim obilježjima i intenzitetu, nesporno štetan proces, postala je defavorizirajući čimbenik razvitka. Sljedeći čin takva razvitka je depopulacija krajolika ili depopulacijski krajolik,⁵⁴ obrasla nekadašnja polja, voćnjaci, putovi, urušene međe; sve se to “lijepo” vidi nakon požara.

Ipak, bez obzira na smanjen broj poljoprivrednika i poljoprivrednog stanovništva naša poljoprivreda sitnog po-

sjeda, bez kapitala i oslonjena uglavnom na tradicionalna znanja, zapošljava nezanemarljiv broj ljudi, blizu 265.000 (industrija i rudarstvo su te godine, 1991.,⁵⁵ zapošljavali 434.100, promet i veze 105.700, trgovina 136.200, itd.). Poljoprivrednici čine 27,7% od ukupne ruralne aktivne populacije. Taj je podatak, kao i ostali kvantitativni svjedoci mijena u seoskim sredinama, na tragu promjena nastalih na periferiji globalnih modernizacijskih procesa, o čijoj se "kvaliteti" i utjecaju na opći razvitak zemlje nije sustavno vodilo računa.

Vanjski i unutarnji čimbenici koji su djelovali na hrvatsko selo potisnuli su poljoprivredu i osnažili izvanpoljoprivrednu zaposlenost seoskog stanovništva. Iznimno oskudna ponuda nepoljoprivrednih radnih mjesta u selima ograničavajući je čimbenik oživljavanja ruralne provincije. U seoskim općinama locirano je oko 14% svih industrijskih radnih mjesta.

Upravljanje razvitkom ruralnih područja susreće se s nekoliko problema: neki su organizacijske prirode, a neki se tiču izrade stručno-znanstvene osnove.⁵⁶ Već smo naglasili da je razvitku nekog ruralnog područja nužno prići "individualno" i cjelovito, vodeći računa o svim važnim sastavnicama lokalnog socijalnog i gospodarskog sustava, ne zanemarujući ili ugrožavajući jedno na račun drugoga. Dakle, pristup se ne iscrpljuje u sektorskom već je pluri-sektorski, vodoravno se a ne okomito organizira i vodi. Domaće stanovništvo glavni je oslonac i okvir razvojnog projekta.

Što se tiče upravne teritorijalne mreže nužne za efikasno upravljanje razvitkom, postojeći je općinski ustroj, pod određenim uvjetima, primjeren konceptu cjelovita i održiva razvitka. Probleme vidimo prije svega u nepostojanju općeg koncepta i iznimno slaboj stručnoj osposobljenosti ljudi na svim upravnim razinama: što je razina niža, to su prilike sa stručnjacima obrazovanim za razvitak slabije. Problem ruralnih područja u prvom redu su ljudi. Malo ih je u većini ruralnih krajeva i nedostatne su naobrazbe.

Skladni razvitak cijele države uključuje prosperitetan, zdrav i komforan život stanovnika ruralnog prostora. S tim ciljem valja onda poticati ostanak na selu, makar skromnim ali sigurnim, redovitim ulaganjem u životni standard na selu; dekuražirati odlazak radi odlaska (dakle, eventualno ga planirati i pripremiti); poticajnim mjerama usmjeravati gospodarske investicije prema ruralnim prostorima; poduzimati mjere u korist malih i srednjih poduzeća, naročito onih koji će zapošljavati žene i koji neće ugrožavati okolinu; pomoći poljoprivredi u regijama u ko-

jima su dobri uvjeti za poljoprivrednu proizvodnju; pučanstvo obrazovati za razvoj; promicati temeljne vrijednosti našeg ruralnog nasljeđa, od duhovnih do materijalnih, popularizirati prednosti života u provinciji i njegovati afirmativniji odnos prema selu i seljacima; obogaćivati veze između sela i grada, izgrađivati odnos ravnopravnosti i međusobnog uvažavanja.

“Nova” ruralnost novi je tip seoske sredine, s izmijenjenim socijalnim sustavom u kojemu poljoprivreda nije glavni izvor prihoda lokalnog stanovništva. Industrijalizacija te djelatnosti i primjena rezultata drugih znanosti u proizvodne svrhe smanjuje površine potrebne za proizvodnju hrane, kao i broj ljudi za tu proizvodnju. *Poljoprivredno selo sve više postaje nepoljoprivredno selo.* U njemu se povećava broj radnih mjesta u industrijskim i uslužnim djelatnostima. U nekim europskim zemljama snažan razvitak doživio je kontinentalni turizam, koji se proširio izvan tradicionalnih kontinentalnih točaka, topličkih, klimatskih, zračnih i sl. lječilišta. Seoski i seljački turizam procvali su u zemljama koje su uložile u seosku infrastrukturu, cestovnu mrežu, porezne olakšice, jeftinije kredite.

Proces rekonstrukcije seoskog socijalnog sustava dugotrajan je i mukotrpan za sve sudionike, jer od svih traži prilagodbu. Ništa ne ostaje kako je bilo. Revitalizacija sela nije povratak davno komponiranoj seoskoj sredini, koja se snažno oslanjala na poljoprivredu i veliku obitelj i koja je nestala u razdoblju brze urbanizacije povezane s naglim rastom urbane industrije, već je oblikovanje novog društvenog i gospodarskog sustava, koji se u kulturnoj komponenti oslanja više na baštinu nego na suvremene kulturne tokove. Temelj specifičnosti sela ostaje poljoprivreda i obiteljsko gospodarstvo, bez obzira na to koliko je ono već izgubilo u dohodovnom smislu na važnosti za obitelj i za cijelu seosku zajednicu. S obiteljskom poljoprivredom kombinira se lepeza različitih izvora prihoda, pa je klasični primjer kombinacije u liku seljaka-radnika danas ustupio mjesto vrlo raznovrsnoj kombinaciji poljoprivrede i nepoljoprivrede u djelatnom i financijskom smislu. Ruralna industrija pretežito je manjih kapaciteta, pripada tzv. malim i srednjim pogonima. Isto se odnosi na zanatska i druga poduzeća u selu.

Hrvatsko urbano društvo razvijalo se u drugoj polovici 20. stoljeća sustavnije od ruralnog.⁵⁷ Pritom, vjerujući u svoju “savršenost” razvilo je cijeli sustav zanemarivanja seoskog svijeta počevši od stigmatizacije pa do fizičkog zatiranja, tako što se održavanje i kakvo-takvo ulaganje u tehničku i socijalnu infrastrukturu malih seoskih naselja proglašavalo neracionalnim. Pa su tako olako zatvarane škole,

zdravstvene ustanove, nisu asfaltirane ni održavane ceste, nisu izgrađivani vodovodni sustavi, o kanalizaciji da se i ne govori, nije pomagana seoska amaterska kulturna djelatnost, itd.

Europa je davno osvijestila potrebu da se selo očuva kao samosvojna socijalna zajednica i životna i radna alternativa urbanom društvu. I kao mjesto na kojem se, ne sasvim drukčije nego u gradu, artikuliraju zahtjevi, aspiracije, postavljaju razvojni okviri.

U sustavu u kojem je Hrvatska bivala posljednje polovine stoljeća (pri tom ne zanemarujući prethodno razdoblje periferijske dvostrukosti), s ideološkom osnovicom prema kojoj je neupitan koncept dominacije društvenog sektora, na svoj je način "rješavano" seljačko, a samim tim i seosko pitanje, te sve razvojne dileme vezane uz seoski okoliš. Socijalistički poredak nije ponudio privlačnu alternativu za seljački i seoski svijet. Osim sela, zaostajala su i mala urbana središta okružena većim ili manjim ruralnim područjima i gubila snagu za autonomni razvitak, pa su postajali sve slabiji oslonac svojoj ruralnoj okolici. *Takav odnos prema ruralnom ipak nije iznjedrilo promjenu konceptualizacije ruralnog prostora: ona je i dalje ostala isključivo agrarna.* Čini se da je vrijeme za novo, drukčije promišljanje ruralnosti.⁵⁸

BILJEŠKE

¹ Regionalno podrazumijeva uže i šire regionalno. Može se govoriti o dalmatinskoj regiji i jadranskoj regiji, o mediteranskom bazenu, o alpskom luku, itd.

² Svijest o tome dovela je do Konferencije u Riju, 1992.

³ *Budućnost ruralnih područja.* Bilten Europske zajednice, edicija br. 4/1988. 169+4 str. (prijevod u rukopisu), str. 31-35.

⁴ Spomenut ćemo tek neke od lokaliteta koji se u studiji navode kao primjeri za spomenuti skup problema: trokut Pariz-Bruxelles-Bonn, dolina rijeke Po, priobalje Španjolske, Francuske, Grčke itd. *Ibid.* str. 34. Za nas je uputno spomenuti da se među područjima "pritisnutima modernim životom" nalaze i neki otoci i otočja, primjerice Azorsko otočje i Baleari.

⁵ U nas se uobičajio pojam *deagrarizacija*.

⁶ U Europskoj Uniji su to, npr. sjeverozapadna i južna Španjolska, zapad Irske, južna Italija, unutrašnjost Portugala, nekoliko regija u Grčkoj. *Ibid.*, str. 36.

O razvojnom projektu Zapadne Irske (iz kojeg je moguće iščitati ozbiljnost pristupa ruralnom razvitku i pozitivni odnos prema nacionalnom prostoru) izvijestila je na Završnoj konferenciji projekta COST A12 "Rural Innovation" Patricia O'Hara, član Western Development Commission, Ireland. Tekst pod naslovom *Rural Development in the 21st Century - A View from the Middle*, posjedujemo u rukopisu. Budimpešta, 4.-6. travnja 2002.

- ⁷ Unutar Europske unije, najkarakterističnija područja za taj tip degradacije nalaze se u alpskim i pirinejskim predjelima, ali i u ostalim planinskim područjima, pa na visoravnima Škotske i na većini otoka. *Ibid.*, str. 37.
- ⁸ Samo podsjećamo da u posljednjih pedesetak godina u Hrvatskoj nije ni pokušano oblikovanje razvojnog programa za selo. (Nije ni prije toga.)
- ⁹ Evaluacija se mora obaviti najkasnije tri godine nakon razdoblja trajanja programa.
- ¹⁰ Upućujemo zainteresirane na tematski broj časopisa *Sociologia ruralis*, vol. 40, No 2 (2000.). Ističemo da sve ruralne razvojne programe u EU prate mnoga znanstvena istraživanja, osobito društvena.
- ¹¹ Činjenica je da je fenomen LEADER privukao ruralne sociologe, koji u njemu vide moderan oblik intervencije, unekoliko i postmoderni oblik implementacije razvojnih aktivnosti na lokalnoj razini. Ray, Christopher: The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia ruralis*, god. 40, br. 2 (2000.), str. 163–171.
- ¹² Nabrojimo nekoliko inovacijskih akcija: Senzibilizacija djece za lokalni razvitak (Portugal), Podrška radu na daljinu (*teletravail*) (Škotska), Gradnja tradicionalnog škotskog broda (Otok Lewis, V. Britanija), Irski ovčji sir, Integralni turistički razvitak (Ujedinjeno Kraljevstvo), Valorizacija medicinskih biljaka (Italija), Potpora doseljavanju u ruralnu sredinu (Irska), Održanje prostora: rehabilitacija suhozida i uzgoja na terasama (Baleari; Španjolska). Novi postupci reciklaže otpadaka keramičarke industrije (Italija). Itd.
- I bez članstva u EU, moguće je sličnom metodologijom izraditi manje lokalne razvojne projekte. U susjednoj Sloveniji već ima takvih primjera. Vidjeti, primjerice: A. Barbič: Gospodarski proizvod regijskega parka Škocjanske jame na temelju lokalnih virov. *IB revija*, god. 32, br. 8–9–10 (1998.), str. 26–38.
- ¹³ Nijedno iskustvo ne smije se zanemariti, propustiti.
- ¹⁴ www.rural-europe.acidl.be/rural-fr/euro/p11.htm
- ¹⁵ Za razdoblje 2000.–2006., koliko će trajati program LEADER+, EU je predvidjela sredstva u visini od 2.020 milijardi eura. http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/leaderplus/index_fr.htm
- ¹⁶ Kad je godine 1987. Vijeće Europe otvorilo Europsku kampanju za ruralni svijet, najvažniji cilj je bio naglasiti da poljoprivreda ostaje temelj uravnoteženog gospodarskog razvitka, bez obzira na smanjen udio poljoprivrede u nacionalnom dohotku. Također su podcrtali golemu ulogu povijesne, kulturne i ambijentalne baštine koju ugrožava egzodus iz nekih ruralnih područja. Vidjeti: C. Barberis i G. G. Dell'Angelo, (ur.): *Italia rurale*, str. V. Knjigu je naručilo i objavilo Ministarstvo poljoprivrede Italije.
- ¹⁷ *Budućnost ruralnih...*, op. cit., str. 3.
- ¹⁸ Plan je dobio neslužbeno ime prema Siccou Mansholtu, nekadašnjem nizozemskom ministru poljoprivrede, a od kraja šezdesetih pa sve do 1972. predsjedniku Povjerenstva za poljoprivredu u EEZ.
- ¹⁹ Tracy, M. (1996.). *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi, 1880–1988*. Zagreb: MATE, str. 266–267.
- ²⁰ Zanimljivo je primijetiti da Tracy ni na jednom mjestu u knjizi ne govori o selu, o ruralnom području, seoskoj zajednici ili ruralnom

razvitku. Poljoprivredu i poljoprivrednu politiku promatra isključivo kao samosvojni gospodarski fenomen.

- ²¹ Osim toga, sve jače poljoprivrede u ostatku svijeta također su uživale određenu državnu potporu, što im je često omogućavalo (poput primjerice izvozne subvencije) da na svjetskom tržištu budu konkurentnije.
- ²² U razdoblju 1975.-1985. broj poljoprivrednih posjeda u EZ (devetorice) smanjio se sa 5,1 milijun na 4,3 milijuna (- 16%). U tom razdoblju prosječna površina posjeda porasla je sa 17 na 19,3 ha (+ 14%) Broj zaposlenih na posjedima smanjio se sa 12,7 milijuna na 10,9 milijuna (- 14%). Izvor: Tracy, M.: *Država i ...*, op. cit., str. 301.
- ²³ Inače, u poljoprivredi Europske Unije zaposleno je oko 8% ukupne radne snage. Dvostruko je manji udio narodnog dohotka koji se u njoj stvara. Pa ipak, najteži su dogovori oko poljoprivredne politike. Uobičajeni pokazatelji o položaju neke gospodarske grane u nacionalnom gospodarskom sustavu ne rangiraju visoko poljoprivredu, posebice ne u razvijenim industrijskim zemljama.
- ²⁴ Upravo kad je riječ o razvojno nepodesnijim područjima, kritičari predložene reforme zajedničke poljoprivredne politike smatraju da ona nije uvijek vodila računa o tim krajevima i poljoprivrednoj proizvodnji u njima. Ističe se, primjerice, da će se pogoršati položaj ekstenzivnog stočarstva u pašnjački teškim regijama, a na račun intenzivne proizvodnje u "najproduktivističijim" regijama. (Kroll, J. C. /1993./, *Reforme de la PAC: une mesure d'urgence pour sauver l'élevage européen. Economie rurale*, br. 216, str. 57.)
- ²⁵ *Budućnost ruralnih...*, op. cit., str. 39.
- ²⁶ Veer, J. de, Mansholt, S. L., Veermann, C. P., Van Dijk, G. (1993.), Dix points sur la politique verte: Propositions pour une nouvelle politique agricole plus responsable. *Economie rurale*, br. 216, str. 52-55. Autori navode sljedeće nepogodnosti poljoprivredne proizvodnje o kojima se nije dovoljno vodilo računa u pripremi reforme: klimatske nesigurnosti, visoka atomizacija obiteljske proizvodne strukture i slaba mobilnost čimbenika poljoprivredne proizvodnje, slaba elastičnost poljoprivredne tražnje u odnosu na ponudu, itd. Smatraju da su to posvuda u svijetu dovoljni razlozi da se poljoprivredu podrži i zaštititi od rizika.
- ²⁷ *Idem*, str. 54.
- ²⁸ Autori su izračunali da poticaj poljoprivredi prema njihovu prijedlogu ne bi Zajednicu koštao više nego danas (današnja "cijena" agrarne politike je 35 milijardi Ecu). (*Idem*, str. 54.)
- ²⁹ Dio podataka objavljen u: Malassis, L. (1991.), L'agriculture dans l'activité économique et dans l'espace: deux modèles d'interprétation. *Economie rurale*, br. 202-203, str. 4-9.
- ³⁰ Prosječna veličina poljoprivrednog gospodarstva u Švicarskoj je 10 ha. Ukupno ima 125.000 gospodarstava. Na njima je zaposleno 180.000 aktivnih (6% od ukupnog aktivnog stanovništva). Ukupna obrađivana poljoprivredna površina iznosi 1,08 milijuna ha. Tome valja dodati 613.000 ha ekstenzivnih visinskih pašnjaka. Manje od 20 ha površine ima 85% švicarskih gospodarstava, a pripada im 55% korištene poljoprivredne površine. Stopa smanjivanja aktivnog poljoprivrednog stanovništva vrlo je visoka. Podaci su iz 1980. Navedeno prema: Bazin, G. i Barjolle Dominique (1990.), La politique de la montagne en Suisse. Quelques enseignements pour la France. *Economie rurale*, br. 197, str. 4.

- ³¹ C. Barberis sažimlje dvadesetgodišnje rezultate raznovrsnog ulaganja u talijansku provinciju čemu je pridonijela i poticajna regionalna politika: "Od egzodusne do imigracijske seoske sredine. Od seoske inercije do inicijative. Od ruralnosti obilježene duhom poraza do ruralnosti spremne na osvajanje: rječju, takva je evolucija talijanske provincije počevši od 1970". (Barberis, C. i Dell'Angelo, G. G. /ur./: *Italia...*, op. cit., str. 5.)
- ³² Obiteljska su gospodarstva i u prošlom državnom sustavu bili temeljni oblik organizacije proizvodnje, ali u agrarnoj politici nisu zauzimali temeljno mjesto.
- ³³ Maja Štambuk, Croatian Rural Space: between Mediterranean and Central Europe. A few Keywords, u: V. Šakić, Lj. Kaliterna Lipovčan, (ur.) (2001.), *European Integration for the 21st Century*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- ³⁴ M. M. Turner, istražujući engleski mali posjed, koji uopće nije usporediv gotovo ni u jednom elementu s našom situacijom, ali spominje članak i kao stav prema malom posjedu, zaključuje da tom posjedu ne smijemo prići isključivo s dohodovnog stajališta, kao ni sa stajališta prilagodbe agrarnih struktura izmijenjenim općim društvenim i gospodarskim prilikama. Valja ga promatrati kao specifičnu sastavnicu ruralnog društva koja može pridonijeti gospodarskom napretku seoskih regija. Martin M. Turner (1991.), Very small farm holdings and the rural economy. *Sociologia ruralis*, br 1, str. 72-81.
- ³⁵ Problem veličine obiteljskog poljoprivrednog posjeda nije samo problem poljoprivredne struke, već prije svega vrlo osjetljiv dio strateške odluke o tipu razvitka hrvatskih ruralnih sredina.
- ³⁶ Puljiz, V.: *Ljudski faktor i...*, op. cit., str. 15.
- ³⁷ Ukupne poljoprivredne površine spale su na 71%, a obradive na 74% predratnog razdoblja. Ukupne poljoprivredne površine društvenog sektora smanjile su se na 65% predratnih površina, a privatnog sektora na 74%.
- ³⁸ Kao važan pokazatelj stanja u stočarstvu navodimo kretanje broja goveda na seljačkim gospodarstvima koji je smanjen u razdoblju 1990.-1996. za 36%, a na društvenom za čak 70%. Osim neposrednih ratnih šteta u tim brojkama možemo očitati i tendenciju "seljenja" govedarske proizvodnje sa društvenih na privatna gospodarstva. Uvijek je na seljačkim gospodarstvima bilo između 70 i 80% svih goveda. Sudeći po najnovijim podacima, vrlo će brzo seljak preuzeti sve govedarstvo. Zabrinjavajuća je, međutim, tendencija smanjivanja apsolutnog broja goveda. Ona su u posljednjih desetak godina prepolovljena.
- ³⁹ Selby, J. A. i Petajisto L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br 1, str. 67-92.
- ⁴⁰ Za seljaka je teško prihvatljivo već i to da njegov prihod, dohodak ne ovisi o njegovu znanju i trudu, kao i trudu cijele obitelji.
- ⁴¹ Da je svijest o potrebi uređenja krajolika prodrla i u naše ruralne krajeve svjedoči odgovor našeg ispitanika na Žumberku: "Ja povremeno pokosim bilo čiju livadu da ne zaraste u trnje." (Kašt)
- ⁴² Coutenet, J.: *Quel avenir pour l'espace rural...*, op. cit., str. 103-106.
- ⁴³ Zanolli, R. (1995.), Agricoltura, sviluppo rurale e ambiente, u: *Lo sviluppo del mondo rurale: problemi e politiche, istituzioni e strumenti*. Bologna: Istituto nazionale di economia agraria, str. 241.

⁴⁴ *Idem*, str. 242.

⁴⁵ Često najslabiji u općem razvojnom smislu, ali i najjači oslonac obitelji. Neka istraživanja međunarodne migracije pokazala su, naime, da se novci koje šalju emigranti koriste prije svega za gradnju kuća i druge vrste potrošnje, a manje za poslovne investicije. Povratnici ne postaju odmah i poduzetnici. Reichert, koji je istraživao povratničko ponašanje egipatskih vanjskih migranata, smatra da bi država različitim mjerama mogla te novce usmjeriti prema ruralnom razvitku. (Reichert, C. /1993./, Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.)

Hrvatskih je građana na radu u inozemstvu i članova njihovih obitelji 1991. bilo 254.856. (Nisu uključeni oni koji su radili u drugim zemljama bivše države.) U odnosu na 1971. bilo ih je 12% manje.

⁴⁶ Courgeau ističe ulogu unutarnjih migracija u renesansi seoskih općina. On je, analizirajući migracije, ustanovio da je međunarodna migracija usmjerena pretežito prema urbanim zonama, a unutarnja prema domaćim ruralnim područjima. (Courgeau, D.: *Déconcentration urbaine et...*, op. cit., str. 92-96.)

⁴⁷ Lajić i Šterc iznijeli su na temelju analize popisnih podataka "da je slaba povezanost ($r=0,547$) između udjela poljoprivrednog stanovništva pojedinih općina 1971. i veličine selidbenog salda za posljednje međupopisno razdoblje". (Lajić, I. i Šterc, S. /1990./, Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971.-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25, Zagreb.)

⁴⁸ Štambuk Maja, Župančić, M. i Kelebuš, I.: *Županija zagrebačka...*, op. cit., 160 str.

⁴⁹ Vidjeti članak A. Gulića o razvojnim problemima jedne slovenske periferijske regije: Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne i nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12/1996., str. 15-24.

⁵⁰ Vidjeti opširnije u: Lay, V.: *Održivi razvitak i društvene promjene...*, op. cit., str. 1-18.

⁵¹ Za značajan i dobar pokazatelj kretanja stanovništva – migraciju (mehaničko kretanje stanovništva) i njegove sastavnice imigraciju i emigraciju, malo je novijih podataka. Pokretljivost stanovništva složen je društveno-gospodarski fenomen kojeg je teško promatrati i analizirati. O tome i općenito o migracijama i odnosu prema njima piše Alfred Sauvy u predgovoru knjizi Pierrea Merlina: *L' exode...*, op. cit., str. xi-xiii. Složenost migracijskih procesa vjerojatno je jedan od važnijih razloga zašto ih statističke službe izbjegavaju pratiti.

⁵² Iz sažetka studije *Demografski faktori razvoja* prenosimo sljedeći navod: "Zna se da je najsnažniji faktor rasta najvećih gradova Republike doseljavanje, a u recentnijim razdobljima je migracija iz manjih u veće gradove bila sve intenzivnija. Brzo je raslo jedino stanovništvo manjih gradova unutar gravitacijskih područja najvećih centara, a posebice zagrebačke urbane regije, te stanovništvo općinskih centara u kojima se razvila industrija." (*Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezna studija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1990., str. 15-16.)

⁵³ Nejašmić, I.: *Osnovne značajke...*, op. cit., str. 39.

⁵⁴ *Idem*, str. 45.

- ⁵⁵ Nažalost, podaci Popisa 2001. još nisu dostupni detaljnim analizama.
- ⁵⁶ Defilippis, J.: *Upravljanje integralnim razvitkom...*, op. cit., str. 36–38.
- ⁵⁷ Dugo je to bio krajnji cilj društvenog razvitka.
- ⁵⁸ Uspješnost ili neuspješnost političke decentralizacije ovisit će, među ostalim, i s nerazvijenošću hrvatske periferije.

LITERATURA

- Barberis, C. i Dell'Angelo, G. G. (ur.) (1988.), *Italia rurale*. Roma-Bari: Ed. Laterza.
- Barbič, A. (1998.), Gospodarski proizvod regijskega parka Škocjanske jame na temelju lokalnih virov. *IB revija*, god. 32, br. 8-9-10, str. 26-38.
- Bazin, G. i Barjolle D. (1990.), La politique de la montagne en Suisse. Quelques enseignements pour la France. *Economie rurale*, br. 197, str. 3-8.
- Budućnost ruralnih područja*. Bilten Europske zajednice, edicija br. 4/1988. 169+4 str. (prijevod u rukopisu)
- Courgeau, D. (1991.), Déconcentration urbaine et renouveau du monde rural. *Economie rurale*, br. 202-203, str. 92-96.
- Coutenet, J. (1988.), Quel avenir pour l'espace rural français. *Etudes rurales*, br. 110-111-112, str. 103-106.
- Defilippis, J. (1993.), Upravljanje integralnim razvitkom ruralnog područja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 35- 39.
- Gulič, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*, br. 11-12, str. 15-24.
- http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/leaderplus/index_fr.htm
- Kroll, J. C. (1993.), Reforme de la PAC: une mesure d'urgence pour sauver l'élevage européen. *Economie rurale*, br. 216.
- Lajić, I. i Šterc, S. (1990.), Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971–1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25. Zagreb.
- Lay, V. (1992.), Održivi razvitak i društvene promjene – prilozi rekonceptualizaciji današnjeg tipa razvitka. *Socijalna ekologija*, br. 1, str. 1-18.
- Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezni studija*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1990., 130 str.
- Malassis, L. (1991.), L'agriculture dans l'activité économique et dans l'espace: deux modes d'interprétation. *Economie rurale*, br. 202-203, str. 4-9.
- Nejašmić, I. (1986.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. *Sociologija sela*, br. 91-94, str. 33-50.
- O'Hara, P.: *Rural Development in the 21st Century - A View from the Middle*, rukopis. Budimpešta, 4.-6. travnja 2002.
- Puljiz, V. (1983.), Ljudski faktor i ruralni razvitak Hrvatske. *Sociologija sela*, br. 79-81, str. 59-70.
- Ray, C. (2000.), The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia ruralis*, god. 40, br. 2, str. 163-171

- Reichert, C. (1993.), Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60
- Sauvy, A. (1971.), u predgovoru knjizi Pierrea Merlina: *L' exode rural*. Travaux et documents. *Cahiers*, br. 59. Pariz: INED i PUF
- Selby, J. A. i Petajisto L. (1995.), Attitudinal aspects of the resistance to field afforestation in Finland. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 67-92.
- Sociologia ruralis*, vol. 40, No 2 (2000) (tematski broj o programu LEADER).
- Štambuk, M., Župančić, M. i Kelebuh, I. (1995.), *Županija zagrebačka: stanovništvo i socijalnogospodarske pretpostavke razvitka*. Zagreb: Županija zagrebačka, 160 str.
- Štambuk, M. (2001.), Croatian Rural Space: between Mediterranean and Central Europe. A few Keywords, u: V. Šakić, Lj. Kaliterna Lipovčan (ur.), *European Integration for the 21st Century*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 191-206.
- Tracy, M. (1996.), *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi, 1880-1988*. Zagreb: MATE.
- Turner, M. M. (1991.), Very small farm holdings and the rural economy. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 72-81.
- Veer, J. de, Mansholt, S. L., Veermann, C. P., Van Dijk, G. (1993.), Dix points sur la politique verte: Propositions pour une nouvelle politique agricole plus responsable. *Economie rurale*, br. 216, str. 52-55.
- www.rural-europe.aeidl.be/rural-fr/euro/p11.htm
- Zanoli, R. (1995.), Agricoltura, sviluppo rurale e ambiente, u: *Lo sviluppo del mondo rurale: problemi e politiche, istituzioni e strumenti*. Bologna: Istituto nazionale di economia agraria, str. 241.